

В. Б. Стецюк

(м. Кам'янець-Подільський)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5799-8316>

ФОРМУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ МУЗЕЇВ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.): ЕТАПИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ

У статті проаналізовано процес утворення військових музеїв російської армії у Правобережній Україні у пізній імперський період. Показано, що запропонована російськими істориками періодизація не відображає у повному обсязі регіональних особливостей створення військових музеїв. Продемонстровано, що тривалий час пам'ятки старовини накопичувались у військових частинах в якості елементів оздоблення полкових храмів, а також в колекціях полкових офіцерських зібрань, становлячи своєрідні протомузейні колекції. У збірках пам'яток переважали речі, передані монархами, ветеранами частинами, полковими шефами тощо; не існувало систематичного поповнення колекцій. Що стосується типів предметів зберігання, то доступні джерела переважно фіксують портрети, особисті речі шефів та відомих військовослужбовців полку, предмети церковного начиння. Перші військові музеї у регіоні були створені лише у 1890-х рр., при цьому робились спроби впорядкувати формування колекцій та пристосувати експозиції для виховної роботи із особовим складом; зазначені зміни дозволяють трактувати останнє десятиліття ХІХ ст. як початок нового етапу в розвитку військово-музейної справи у Правобережній Україні. Нарешті, у 1910 р. було створено військово-історичний музей під егідою Київського відділу Російського військово-історичного товариства, який став першим на теренах Правобережжя повноцінним профільним музейним закладом із масштабною цілісною експозицією, сформованою за попереднім планом, значною кількістю предметів зберігання різних епох та активною публічною діяльністю.

Ключові слова: *військовий музей, полковий музей, Правобережна Україна, російська армія.*

Друга половина ХІХ ст. стала періодом переходу Російської імперії до масової армії модерного типу, яка формувалась шляхом призову на військову службу. Епоха «великих реформ» помітно вплинула на організацію роботи з особовим складом військових частин. Військовослужбовці строкової служби, служба яких тривала лише кілька років, зберігали більш тісний зв'язок із своїми соціальними та національними спільнотами. Тому значно актуальнішим, ніж раніше, стало питання формування у вояків царської армії системи поглядів, невід'ємними складовими якої були б лояльність царській владі (а в більш широкому розумінні – шана до будь-якої монархії загалом), усвідомлення себе «ро-

сійською людиною» якщо не з точки зору національності, то, принаймні, в контексті державної належності.

Одним із важливих інструментів виховання імперського патріотизму стають військово-історичні музеї. Показово, що саме у пізній імперський період перетворюється на публічну установу Музей артилерії у Санкт-Петербурзі – з нагоди 500-річчя російської артилерії у 1889 р. було вирішено зробити його доступним для широкого загалу. На Кавказі, який асоціювався із тривалою, виснажливою і загалом переможною для Російської імперії війною, було створено музей військового округу в Тифлісі, що мав демонструвати «успіхи російської зброї». Також в цей час створюють перші музеї військових частин – зокрема, у 1886 р. постав музей 65-го піхотного Московського полку (Холм), з якого традиційно відраховують історію полкових музеїв.

Слід зазначити, що діяльність військових музеїв тривалий час вивчалась лише побіжно. Показово, що перша спеціальна дисертація з даної теми була захищена щойно у 2005 р. російською дослідницею Т. Спірідоною. Однак потрібно зауважити, що її спостереження та висновки, загалом слушні та справедливі щодо імперської армії загалом, нерідко не відображають специфіки функціонування військових музеїв у певних регіонах, зокрема, у трьох губерніях Правобережної України.

Зокрема, дослідниця виділяє в історії військових музеїв до революційної Росії три етапи: «протомузейний, з часу формування військових частин і до початку створення офіцерських зібрань наприкінці 1870-х – 1880-х рр.; кінець 1880-х – кінець 1900-х рр.; кінець 1900-х – 1918 рр.» [13, с.23]. Проте зазначена періодизація не відображає специфіку окремих регіонів. Крім того, на нашу думку, формування полкових офіцерських зібрань принципово не вплинуло на збирання та використання колекцій старовини у військових частинах. До 1890-х рр. зберігання пам'яток, пов'язаних із історією військової частини, відбувалось хаотично і було пов'язано із двома осередками життя полку.

Першим із таких осередків був полковий храм. Взагалі, інститут спеціально призначених священиків при полках існував ще з часів Петра I (до цього у походах війська супроводжували священики з числа єпархіального духовенства і монахи). Згодом, коли відбувся перехід до казарменого розміщення військ, розпочався процес спорудження спеціальних будівель для полкових церков. «Своя» церква слугувала вихованню імперського патріотизму і «корпоративного» полкового духу, в ній зберігались різноманітні реліквії як церковного, так і світського характеру.

Упродовж тривалого часу історико-культурні цінності, що потрапляли у розпорядження військових частин, концентрувались у полкових храмах. Наприклад, в церкві 43-го піхотного Охтирського полку зберігався виготовлений у 1856 р. в пам'ять про загиблих під час Східної війни вояків полку «підсвічник, срібно-

визолочений, зроблений на двох хрестоподібно складених трунах з трьома гніздами для свічок, ... з військовими арматурами»¹ [15, с.322]. Підсвічник було виготовлено з Георгіївських хрестів, отриманих вояками Охтирського полку; виробником була відома фірма Ігнатія Сазікова – провідна російська ювелірна компанія середини XIX ст. [12, с.59-60]. У полковому храмі ізюмських гусарів зберігались Євангеліє 1771 року видання, а також полкова ікона Святого Миколая, написана 1834 р. [15, с.329]. У церкві 45-го піхотного Азовського полку найбільш цінними реліквіями були Євангеліє XVI ст. та список Почаївської ікони Божої Матері першої половини XVIII ст. [15, с.330]. Цікавою пам'яткою володіла церква 44-го піхотного Камчатського полку (Луцьк) – полковий священик Євгеній Федюшин заповів зі свого нагородного наперсного (нагрудного) хреста, отриманого ним за участь у обороні Севастополя, на георгіївській стрічці зробити дароносицю для полкового храму; відповідно, золотий нагородний хрест було вмонтовано у більший срібний хрест, закріплений на масивного п'єдесталі з відділеннями для святих дарів [6, с.746].

Другим центром концентрації культурних пам'яток виступало офіцерське зібрання полку. Накопичення їх відбувалось кількома шляхами. Насамперед, досить поширеним явищем дарування цінних подарунків військовій частині з нагоди її передислокації, відправки на театр бойових дій та повернення в місце дислокації, ювілеїв існування полку тощо. Дарувальниками виступали розміщені в одному гарнізоні із вшановуваним полком військові частини, міські громади (як ті, в яких частина розміщувалась, так і однойменні – наприклад, дислокований на Волині 125-й піхотний Курський полк, попри те, що ніколи не розміщувався у Курську, сприймався міською думою «своїм» і кілька разів отримував пам'ятні подарунки), ветерани полку. Скажімо, під час святкування у 1897 р. сторіччя 41-го піхотного Селенгинського полку, дислокованого з 1870-х рр. у Дубно, дислокований у цьому ж місті Чугуївський драгунський полк подарував братину у вигляді срібного позолоченого казанка на схрещених піках із срібними кухликами [3, с.17-18]. У 1895 р., коли 125-й піхотний полк було передислоковано із Житомира до Рівного, вже розміщений у цьому місті 127-й піхотний Путивльський полк в якості прояву гостинності вручив офіцерам прибулого полку хліб та сіль на позолоченому срібному блюді з написом «125-му піхотному Курському полку від Путивльців»; надалі це блюдо також зайняло своє місце у колекції полкового офіцерського зібрання [8, с.1081]. З нагоди сторіччя 18-го піхотного Вологодського полку йому було вручено різноманітні цінні подарунки від трьох інших полків та артилерійської бригади 5-ї піхотної дивізії, від делегації дворян Волинської губернії та міського самоврядування Новоград-Волинська, в якому дислокувався полк [7, с.566]. З нагоди 200-річного ювілею 19-го

¹ В даному випадку – зображення зброї різних епох.

піхотного Ахангелогородського полку колектив офіцерів 18-го піхотного полку презентував подарунок – столовий прибор для колективного вживання пуншу або інших напоїв, виготовлений на ювелірній фабриці Йосифа Маршака; у джерелах він описаний наступним чином: «На чотирикутній плиті з криваво-червоного фінляндського граніту встановлені пірамідою чотири звичайних солдатських багнети, зв'язані вверху срібною мотузкою, на спадаючому вниз кінці якої підвішений срібний солдатський казанок з таким самим кухликом. По фасону і розміру казанок цей становить точну копію свого оригіналу, вживаного в походах для приготування їжі. Наверху піраміди на чотирьох гострих кінцях багнетів навішені чотири срібні чарочки, за числом чотирьох батальйонів полку. На кожній чарочці вигравіюваний герб шефа полку і найменування батальйону. На лицьовій стороні казанка, вверху, на золотій стрічці, яка становить точну копію «відзнаки», яку носять на парадному головному військовому уборі, на кінцях стоять дати 1700-1900, а посередині написано «Архангелогородцям 25 червня». Під відзнакою вміщені послідовно зверху вниз: царська корона, напис «В пам'ять двохсотрічного ювілею полку» і, на решті, напис «Від товаришів-вологдців» [2, с.2].

Подібні приклади можна продовжувати, однак і вже наведені чітко засвідчують факт накопичення до початку XX ст. в офіцерських зібраннях більшості дислокованих у Правобережжі полків досить значної кількості різноманітних артефактів, що становили неабияку культурно-історичну цінність.

Окремо серед вказаних пам'яток варто відзначити об'єкти, пов'язані із інститутом так званого шефства, коріння якого було запозичене із західноєвропейських армій ранньомодерного часу, де полки формувались представниками аристократії й називались іменем їхніх полковників. У більшості випадків такі полковники не очолювали безпосередньо військові частини, однак контролювали матеріальне забезпечення, кадрові призначення тощо. Поступово інститут шефства перетворився на повсякденну практику, покликану символізувати зв'язок між збройними силами та монархічним режимом. У Російській імперії шефство пережило подібну метаморфозу за правління Миколи I. З того часу полкам присвоювалось шефство одного з представників правлячої династії або осіб з інших європейських монарших родин.

Форми взаємодії шефа із шефською частиною були досить різноманітними і серед них неабияке місце займала передача певних матеріальних об'єктів. Так, поширеним явищем було дарування портрету шефа полку. Зокрема, австрійський імператор Франц-Йосиф неодноразово дарував свої портрети зібранню 12-го уланського Білгородського полку (відомо про такі подарунки у 1880 р. у зв'язку із призначення шефом, у 1895 р. з нагоди 15-річчя шефства) [1, с.1010]. У полковому зібранні 48-го піхотного Одеського полку (Меджибіж) знаходився портрет генерала від

інфантерії М. Данілова – колишнього офіцера полку, зачисленого у 1903 р. в списки частини і призначеного шефом 1-ї роти [11, с.332], а в полковому зібранні 131-го піхотного Тираспольського полку (Київ) – портрет генерала від інфантерії, військового міністра та міністра народної освіти П. Ванновського, котрий у 1898-1904 рр. числився шефом полку [9, с.318].

Шеф 18-го піхотного Вологодського полку король Румунії Кароль І з нагоди святкування сторіччя полку подарував йому свій портрет, а також срібну статуетку Слави на масивному постаменті із барельєфним зображенням короля у формі шефської частини та два скульптурками солдат Вологодського полку [7, с.566].

У полковому зібранні могли також зберігатись пам'ятки інших типів – призи за перемоги в армійських змаганнях, портрети полкових командирів та видатних військовослужбовців частини тощо. Наприклад, у полковому зібранні 12-го стрілецького полку (Жмеринка) зберігалась братина, отримана в якості імператорського призу за видатну стрільбу [4, с.55]. У 1-му Волзькому кінного полку Терського козачого війська (Кам'янець-Подільський), який походив від Волзького козачого війська: знамена колишнього Волзького козачого війська, дві старовинних гармати (нагорода від цариці Анни Іоанівни) тощо [14, с.172].

Варто зазначити, що збирання у полковому храмі або офіцерському зібранні певних предметів старовини аж ніяк не означало використання цих предметів у роботі із солдатами строкової служби або в пропаганді серед цивільного населення. Скажімо, офіцерське зібрання було достатньо замкненою спільнотою, практично ізольованою від місцевих дворян, чиновників та інтелігенції. Таким чином, подібні колекції не відповідали одній із ключових характеристик музейної інституції – здійсненню експозиційної та просвітницької роботи. Крім того, поповнення колекцій відбувалось випадковими предметами у хаотичному порядку, відповідали за збереження колекцій особи без належної підготовки.

Лише у 90-х рр. XIX ст. збірки предметів старовини почали використовувати для цілеспрямованої роботи із особовим складом. Наприклад, у Микільському військовому соборі у Києві (збудований гетьманом Іваном Мазепою, у 1831 р. конфіскований і переданий у розпорядження військового відомства, ставши головним храмом київського гарнізону) ще з першої половини XIX ст. зберігались трофейні знамена, перед храмом знаходились гармати. Однак саме в 1890-х рр., коли комендантом Київської фортеці був генерал А.В. Аносов, ці предмети починають застосовувати як наочність у роботі із солдатами понад те, для додаткового ефекту в притворі було встановлено чотири картини «історично-виховного характеру»: «Олександр II напередодні 19-го лютого 1861 року», «Олександр II накладає Георгіївський хрест на пораненого героя в лазареті м. Зимниці, після переправи наших військ через Дунай», а також зображення подвигів Архипа Осипова,

який з метою уникнення капітуляції підірвав в ході Кавказької війни Михайлівське укріплення, та унтер-офіцера Старікова, котрий врятував прапор Азовського полку [5, с.1011]. Попри примітивність, подібний комплекс предметів і зображень уже можна трактувати як певну цілісну експозицію. Більше того, в образотворчій частині цієї експозиції чітко простежується акцентування певних ідей – з одного боку, відзначаються подвиги вояків російської армії, з іншого – демонструється турбота царя про підданих та нагородження за вірну службу.

Водночас починає формуватись мережа полкових музеїв, однак загалом музеї частин, розташованих на Правобережжі, суттєво поступались провідним полковим музеям – наприклад, гвардійських полків. Щодо низки полкових музеїв регіону (наприклад, музеїв 44-го піхотного Камчатського, 47-го піхотного Українського полків) відомості фактично відсутні, зафіксовано лише сам факт їх існування.

Третій етап розвитку російського військового музейництва на Правобережжі розгорнувся після створення у 1909 р. у Києві відділу Російського військово-історичного товариства. У його складі діяла потужна музейна комісія, куди увійшли такі знані фахівці-історики як В. Хвойка, Б. Адамович. Найбільш масштабним військово-історичним музейним проектом на теренах Правобережної України у цей час став створений у 1910 р. військово-історичний музей у Києві. Процес створення і функціонування музею досить детально описано в дослідженнях. Варто відзначити лише кілька аспектів. Планувалось створити в складі музею 13 відділів, структурованих, переважно, за хронологічним принципом. При цьому мав місце своєрідний компроміс між загальноімперським та регіональним наративами – зокрема, передбачалось створення татарсько-литовського, польсько-литовського та козако-гетьманського відділів [14, с.60].

На відміну від полкових музеїв, лише окремі із яких володіли предметами XVII – XVIII ст., Київському військово-історичному музею ще на етапі створення подарували приватні особи та передали військові інституції (Київський артилерійський склад, Кременчуцький артилерійський склад тощо) значну кількість пам'яток різних історичних епох – матеріали археологічних розкопок, ордени та медалі, особисті речі воєначальників XVIII – XIX ст. тощо. Наприклад, відомий археолог-аматор О. Бобринський передав у розпорядження Київського відділу Російського військово-історичного товариства 58 предметів так званої «скіфської» зброї, знайдених ним в ході розкопок у Київській, Полтавській та Чернігівській губерніях [14, с.64]. Отримання подібних подарунків дозволило сформувати повноцінну експозицію, знайомство із якою дозволяло сформувати розуміння військово-історичних процесів на землях Наддніпрянської України. Розташовувалась ця експозиція у спеціалізованих приміщеннях, орендованих в Київського художньо-промислового і наукового музею.

На цьому ж етапі продовжувалось створення полкових музеїв – наприклад, у 1910 р. було створено музей 9-го гусарського Київського полку (місце дислокації – Васильків Київської губернії), однієї з найстаріших частин царської армії, що виводила свою історію від першого компанійського полку, створеного у 1668 р. за наказом гетьмана Дем'яна Многогрішного. Ініціатором створення музею виступив полковник С.А. Бондирев, який придбав у полтавських поміщиків Новицьких – нащадків першого командира полку Іллі Новицького – низку предметів XVII – XVIII ст. (портрет самого Іллі Новицького, гармата 1692 року виготовлення, кілька грамот кінця XVII ст.).

Таким чином, в умовах Правобережної України пізнього імперського періоду розвиток військових музеїв мав певну специфіку. Значно тривалішим був протомузейний період, коли предмети старовини накопичувались у храмах та офіцерських зібраннях військових частин, при цьому вони були практично недоступними для осіб, не пов'язаних із військовою частиною. Лише у 1890-х рр. розпочалось створення музейних експозицій, орієнтованих на здійснення просвітницької роботи. І лише в 1910–1914 рр. у регіоні почали функціонувати повноцінні військово-історичні музеї з різноплановими колекціями та продуманою системою експонування. На заваді подальшому розвитку стала Перша світова війна, проте до 1918 р. частина зазначених музеїв продовжила функціонувати, і лише згодом вони стали предметом трансформацій та реорганізацій.

Список використаних джерел і літератури:

1. Заметки // *Разведчик*. 1896. № 317. С. 1010.
2. К 200-летию юбилею 17-го пехотного Архангелогородского Его Императорского Высочества Великого Князя Владимира Александровича полка // *Киевлянин*. 1900. № 172. С. 2.
3. Корреспонденция «Разведчика». Дубно // *Разведчик*. 1897. № 325. С. 17-18.
4. Корреспонденция «Разведчика». Жмеринка // *Разведчик*. 1911. № 1056. С. 55.
5. Корреспонденция «Разведчика». Киев // *Разведчик*. 1899. № 475. С. 1011.
6. Корреспонденция «Разведчика». Луцк // *Разведчик*. 1898. № 410. С. 746.
7. Корреспонденция «Разведчика». Новоградволинск // *Разведчик*. 1903. № 661. С. 566.
8. Корреспонденция «Разведчика». 125-й пех. Курский полк // *Разведчик*. 1895. № 266. С. 1081.
9. Михайлов М.В. История 131-го пехотного Тираспольского, бывшего Пермского, а также Московского и Вольнского полков. Киев: Тип. штаба Киевского военного округа, 1900. 363 с.
10. Обзорение предметов военной старины. Отдел I. Музеи войсковых частей. Вып. I / [под ред. Н.А. Маркса]. Москва, 1912. 76 с.
11. Попов Ф.Г. История 48-го пехотного Одесского полка. Москва: Тип. Русского товарищества, 1911. Т. II. 342, 42 с.

12. Скурлов В., Смородинова Г. Фаберже и русские придворные ювелиры. Москва: ТЕРРА – Книжный клуб, 2001. 336 с.
13. Спиридонова Т.П. Музеи войсковых частей в дореволюционной России (Становление и историко-культурное значение): автореф. дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 – Отечественная история. Москва, 2005. 28 с.
14. Федорова Л.Д. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. 261 с.
15. Цитович Г.А. Храмы армии и флота (состоящие в ведомстве протопресвитера военного и морского духовенства). Историко-статистическое описание. Пятигорск: Типо-литография А.П. Нагорнова, 1913. 520 с.

V. Stetsiuk

***Formation of military museums in the Right Bank of Ukraine
(second half of the XIX – beginning of the XX century):
stages and features of development***

The article analyses the process of formation of military museums of the Russian army in the Right Bank Ukraine in the late imperial period. It is shown that the periodization proposed by Russian historians does not fully reflect the regional features of the creation of military museums. It has been shown that for a long time, ancient monuments were accumulated in military units as elements of the regimental temples, as well as in the collections of regimental officer collections, forming a kind of pre-museum collections. The collections of monuments were dominated by things handed over by monarchs, veteran units, regimental chiefs; there was no systematic replenishment of collections. As for the types of items of storage, the available sources mainly record portraits, personal belongings of chiefs and famous servicemen of the regiment, items of church utensils. The first military museums in the region were established only in the 1890s, while attempts were made to streamline the formation of collections and adapt the exhibits for educational work with personnel; these changes allow us to interpret the last decade of the nineteenth century. as the beginning of a new stage in the development of military museum affairs in the Right Bank Ukraine. Finally, in 1910 a military history museum was established under the auspices of the Kyiv branch of the Russian Military History Society, which became the first full-fledged museum institution on the Right Bank with a large-scale comprehensive exposition formed according to the previous plan, a significant number of objects public activity.

Key words: military museum, regimental museum, Right Bank Ukraine, Russian army.

Отримано: 22.08.2020